

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

מקומות לחלצן הוא טעות מפורסם כי מצאנו שמהרי"ל אשר כל האשכנזים ובפרט אשר במקומות הללו הולכים אחרי מנהגיו לא היה חולצם". אבל היו להם טיעונים נוספים בעלי משקל כדי לחזק עמדתם:

והטעמים שכתבו בעל ההגה ובעל הלבושים בסימן כ"ה ותנ"ג אינם מספיקים ואינם כדאי לעשות שחולצין אותם כיון שמצוה ללובשם כל היום, ובשעת תפילה יותר מן הכל. ועוד, שאם הדין כך לא הוה משטמינא תלמודא מלאשמועין או אחד מהפוסקים הקודמים להם. ועוד דאי הכי שבמוסף ר"ח חולצים גם בח"ה, אלא ודאי כיון דמהרי"ל לא היה חולצם בש"מ [= בחולו של מועד] שלא היה חולצם בר"ח.

משאלה זו אנו למדים שהאשכנזים תושבי האזור שממנו נשאלה השאלה נהגו לחלוץ התפילין לפני תפילת מוסף בחול המועד, וסביר שכך נהגו גם בראש חודש, דבר המלמד שהמנהג כבר היה מקובל ביניהם. מצד שני אנו גם למדים על התנגדות למנהג חליצת תפילין אצל חלק מיהודי איטליה. אנו גם עדים לחוש הביקורתי המפותח של טוענים אלו, אם אמנם יש לחלוץ התפילין, איך ייתכן שדין כזה לא מוזכר על ידי אחד הפוסקים הקודמים.⁴⁸ גם העובדה שהמהרי"ל לא חלץ תפיליו בחול המועד מלמדת שהוא לא חלץ אותם בראש חודש. בנוסף, הנימוקים שהוצעו על ידי ר' מרדכי יפה ועל ידי הרמ"א לא היו משכנעים.⁴⁹

ג. האם מותר לחזור ולהניח תפילין אחר תפילת מוסף בראש חודש?

ראינו בסעיף הקודם איך מנהג שמקורו בתורת הקבלה התקבל אצל הפוסקים ונהפך למנהג נפוץ. המנהג קיבל תוקף נוסף על ידי המקובלים שהוסיפו פרשנות קבלית חדשה לנמק למה אין להניח תפילין במוסף ראש חודש. ר' חיים ויטל כותב:

ונחזור לענין הקדושה כי באמרך 'ימלוך ה' לעולם' וכו' תכוין כי ר"ת [= ראשי תיבות] 'אלהיך ציון לדור ודור' הם אותיות 'אצלו' לרמוז כי עתה היא אצלו ממש גדולה כמוהו. אבל הוא בהיותם למטה, אבל בשבת תכוין כי היא אצלו ושוה אליו בהיותם שניהם למעלה בכתר או"א [= אבא ואימא].

גם זהו ענין מה שנהגו להסיר התפילין קודם תפלת מוסף אחר קדיש שאומרים אחר חזרת ס"ת [= ספר תורה] להיכל. והענין הוא כי אז הוא בחינת זמן מעלה היתירה שיש לה מן החול, כי עד שם עדיין לא עלתה בג"ר [= בגדלות ראשון]

48. לטיעונים מעין אלו בקשר להנחת שני זוגות תפילין ראו: גרטנר, גלגולי מנהג, עמ' 151, 161-163.

49. למתנגדים גם אחרי כמאתיים שנה, השוו דברי ר' יחיאל מיכל עפשטיין לעיל, הערה 46.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

והוא ממש בימי החול ולכן אין להסיר התפילין. אבל עתה שעלתה בתפלת המוסף אל ג"ר דו"א [= גדלות ראשון דזעיר אנפין] משאין כן בתפלת החול – לכן אנו חולצין התפילין.⁵⁰

טעם קבלי נוסף נמצא בשו"ת ר' מנחם עזריה מפאנו: "ואם בא להתפלל מוסף ותפילין עליו גורע בקדושת העבודה שהוא עוסק בה לכפר על מעוט הירח ואין כפרה בכתנות עור אלא בכתנות אור כמ"ש בתורתו של ר"מ [= ר' מאיר] זכרוהו בב"ר [= בכראשית רבה⁵¹]",⁵² ואילו ר' רפאל עמנואל חי ריקי מסביר המנהג במילים אלו: "ואחר הקדיש של 'ובא לציון' יסיר התפילין מפני שעתה יבא אור גדול מגלוי שפע עתיקא קדישא שהוא למעלה מהתפילין".⁵³

אבל לפי פרשנות זו, שהעניקה למוסף ראש חודש מעמד מיוחד מעל יום חול רגיל, עלתה השאלה האם מותר לחזור ולהניח תפילין לאחר תפילת מוסף. שאלה זו נוגעת לאלו הנוהגים ללמוד תורה אחרי התפילה כשהתפילין עדיין עליהם ולאילו שנוהגים להניח תפילין שוב כשמתפללים תפילת מנחה. השאלה נוגעת גם לאלו המניחים תפילין של רבנו תם. האם אפשר להניח תפילין של רבנו תם אחרי מוסף אם המתפלל לא הספיק להניחן לפני תפילת מוסף. שאלה זו ניצבת גם לפני המוהל או אבי הילד הנוהגים לא לחלוץ התפילין ביום שיש בו ברית מילה. מי שהתייחס לחלק משאלות אלו היה ר' מנחם עזריה מפאנו:

וכבר זכרנו שיש לראש חדש קצת קדושה כגון זו של חול המועד שבשבילה אנו חותמין בו 'מקדש ישראל וראשי חדשים', והוקש לשבת כדברי הנביאים לכמה מעלות טובות גבי שער החצר הפנימית ויבא כל בשר להשתחוות. גם התורה הקישתו למועדי השמחה לתקוע בחצוצרות על הקרבן, ותנן: 'ראש ב"ד אומר "מקדש" וכל העם עונים אחריו "מקדש מקדש" (ראש השנה פ"ב מ"ז). ואם

50. שער הכונות, ענין ראש חדש, עו"ג.

51. ראו שם, פרשה כ, יב: "ויעש ה' אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם" (בראשית ג', כא) בתורתו של ר"מ מצאו כתוב כתנות אור".

52. שו"ת מנחם עזריה מפאנו, סי' קח, עמ' רלג.

53. משנת חסידים, ק ע"א. טעמים דומים ניתנו גם על ידי מקובלים נוספים. ר' אשר מרגליות כותב: "צריך לחלוץ התפילין אחר קדיש של וּבָא לְצִיּוֹן. והטעם כי עד עתה לא היו יותר עליה מבחול, אך עתה התחיל לעלות יותר. כי אע"פ שאינו עולה עד עתיקא עכ"ז הארת עתיקא נמשכת דרך המדרגות והוא הארת יותר גבוה מן התפילין, לכן צריך לחלוץ התפילין ואח"כ להתפלל מוסף" (סדור רבנו אשר, עמ' 548), ואילו ר' יעקב קאפיל מנסח את הטעם כך: "והטעם כי במוסף יש עליה לרחל כתבונה וז"א [= וזעיר אנפין] ב"ס [= בי' ספירות] וממשיכין הארה מע"ק [= מעתיקא קדישא] שהוא יותר למעלה מבחינת תפילין שהם רק בנב"י [= בני בנים] דאז"א [= דאימא ואבא]" (סדור קול יעקב, קסד ע"ב).

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

לא נראה בזמנו בידוע שכבר קדשוהו שמים. אלא שקדושתו עולה ויורדת, לפיכך יחזרו תפילין למקומן במנחה וקודם אליה גם כן אחר תפילת המוסף לרוצה ללובשן כל היום.⁵⁴

הרמ"ע קובע, אם כן, שיש קדושה לראש חודש ולכן אין להניח תפילין בשעת מוסף, אבל קדושה זו פוחתת אחרי מוסף ולכן אפשר לחזור ולהניח.⁵⁵ אבל נשמעה גם דעה אחרת. ר' מאיר פאפירש כותב: "מנהג הרב מהר"ח שלא להניח תפילין בר"ח אחר שאמרו קדושת 'כתר' עד יום עד שחרית שליום ב' כי הלילה מפסקת".⁵⁶ לדעה זו כשחלה הקדושה שבאה לראש חודש בעקבות תפילת מוסף אין מקום להנחת תפילין עד ליום המחרת. נגד דעה זו יצא החיד"א⁵⁷ הטוען שחיפש בכתבי הקודש לאר"י וגוריו ולא מצא שהם סוברים שאין להניח תפילין בראש חודש אחרי תפילת מוסף. הוא מעלה את האפשרות שחלה טעות בספר אור צדיקים. בכל אופן מסקנתו היא כדעת ר' מנחם עזריה מפאנו שאין מקום לאסור הנחת תפילין אחרי תפילת מוסף.⁵⁸

ברם, יש מי שחולק על מסקנת החיד"א. ר' יוסף חיים כותב: "אחר שהתפלל מוסף לא יחזור להניח תפילין בו ביום כדי ללמוד תורה בתפילין, מפני כי רישומו נשאר כל היום. אך במנחה יניח תפילין. כן כתב רבינו הרש"ש בנהר שלום. והגם דרבינו החיד"א ז"ל כתב להניח תפילין אחר מוסף, לא ראה דברי רבינו הרש"ש ז"ל".⁵⁹ והולך בעקבותיו ר' יעקב חיים סופר בספר כף החיים.⁶⁰

מי שדן בסוגיה זו בהרחבה וציין וסיכם את הדעות השונות הוא ר' עובדיה יוסף. לדיונו נדמה שמספיק לצטט רק את מסקנתו:

אולם לפני עניות דעתי יותר נכון להורות בזה כדעת הכף החיים שלא להניח במילה אחר המוסף... שאין להקל בזה [להניח תפילין אחרי תפילת מוסף, י"ג] אלא לשליח צבור דלא סגי בלאו הכי, אבל שאר הקהל יניחו תפילין דר"ת לפני קריאת ספר תורה ויחלצום לפני מוסף. וגם אין כדאי ללמוד בתפילין אחר תפילת

54. שו"ת מנחם עזריה מפאנו, סי' קח, עמ' רלב.

55. דעה זו הובאה בבאר היטב על השולחן ערוך (סי' כה, ס"ק כב) ומשם למשנה ברורה (ס"ק ס).

56. אור צדיקים, דף י"ד.

57. ראו: מחזיק ברכה, סי' כה, ס"ק יג, עמ' צד-צה.

58. החיד"א שם גם מוסיף: "והכי חזינן לקדישי עליונים ומינייהו מקובלים מופלגים המתנהגים עפ"י דעת רבינו האר"י זצ"ל בכל שהיו נוהגים להניח תפילין במנחת ר"ח. וכן הגיד לי חכם זקן מקובל שכך היו נוהגין המקובלים המופלגים וחסידים בערי המערב להניח במנחת ר"ח וכן נוהגים תלמידיהם אחריהם". השוו גם: שו"ת חיים שאל, ח"א, סימן א ד"ה ואשר דרש.

59. בן איש חי, שנה ב', פרשת ויקרא, אות יח.

60. סי' כה, ס"ק צו.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

מוסף ראש חודש, שעל ידי זה מכניס עצמו במחלוקת המקובלים. ושב ואל תעשה עדיף.⁶¹

ניתן לסכם ולציין שניתוח המקורות שהבאנו מראה איך מנהג המבוסס על נימוקים קבליים התפשט בציבור, התקבל בספרות ההלכה ובעקבות התפתחות זאת הוליד אחר כך ספקות חדשים שגם המקובלים וגם פוסקי הלכה נאלצו להתמודד אתם.

ד. בדיקת נוסח פתיחת הקדושה בתפילת מוסף של ראש חודש במנהגים השונים

בדברינו הבאים אנו רוצים להוסיף הסבר היסטורי וספרותי שיכלו מתנגדי המנהג לעטות כדי להראות שלטעם שהובא בבית יוסף למנהג חליצת התפילין לפני תפילת מוסף בראש חודש יש ליקוי ולכן אין לקבלו. כבר הכרנו את דברי ר' יוסף קארו בבית יוסף: "וביום ראש חודש נהגו העולם לחלוץ תפילין קודם תפלת מוסף. ושמעתי שהטעם משום דבאותה תפלה אומרים 'כתר' ואין נכון להיות באותה שעה כתר דתפילין". על פי דברים אלו נפסק בשולחן ערוך: "ביום ראש חודש חולצים אותם קודם תפלת מוסף", והוסיף הרמ"א בהגהותיו את ההערה הבאה: "ודוקא במקום שאומרים במוסף קדושת 'כתר', מיהו נוהגים לסלקם קודם מוסף בכל מקום". רואים אנו שהטעם העיקרי לחליצת התפילין הוא ההנחה שלא ראוי שיהיה כתר תפילין על המתפלל בזמן שהוא אומר קדושת "כתר". בבסיס הסבר זה מונחת ההנחה שקדושת "כתר" מיוחדת רק לתפילת מוסף ולכן רק בתפילה זו אין להשאיר את התפילין על המתפלל, אבל עיון במה שידוע לנו על תולדות תפילת קדושה מלמד שאין הדבר כך.

מה ידוע לנו על מקורה של אמירת קדושה בתפילה? משלושת האזכורים בספרות התלמודית שאפשר לייחסם לנושא של אמירת קדושה קשה לקבוע דבר ברור לגבי צורת אמירת קדושה בתקופת התלמוד.⁶² מה שניתן לומר הוא שככל הנראה מנהג אמירת

61. שו"ת יביע אומר, ח"ג, או"ח סימן ה. השו"ג: מנהגי החיד"א, עמ' טז-יח.

62. על התהוותה של הקדושה ראו: אלבוגן, התפילה, עמ' 47-48 והערותיו של י' היינמן, שם, עמ' 52-53. השו"ג: גינצבורג, גאוניקה, א, עמ' 131; ורנר, שיר הלל; קארל, תולדות התפילה, עמ' 79; פליישר, קדושות העמידה והיוצר, עמ' 255; בר-אילן, הקדושה; פליישר, קדושת העמידה. על צורת הקדושה בתקופת התלמוד ראוי לציין כאן את הצעתו של ל' גינצבורג: "נראה שהנוסח המקורי של קדושת השם הוא כאשר הוא לפנינו בקטע הגניזה שפרסם מאנן – עמ' רצו (ראו HUCA, II (1925)) – והוא בעקרו שווה לנוסח בבל: 'אתה קדוש ושמן קדוש ולך יאמרו קדושים קדוש'. ובקדושה 'המשולשת' שבנוסח זה כבר נרמז על הקדושה המשולשת שבישעיה, ואולם כשתקנו החכמים הראשונים ברכות ותפילות עוד לא היה להם 'סדר קדושה'. משום כך הסתפקו בברכת קדושת השם ברמז לבד על הקדושה שבנביא. ובדורות האחרונים הוסיפו בברכה זו אחר 'ולך יאמרו קדושים' לא לבד הפסוק שבישעיה 'קדוש קדוש קדוש' וכו' אלא גם הפסוק שביחזקאל 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. ואולם משום שפסוקים אלה המדברים על הקדושה

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

קדושה השתרש קודם בבבל ורק אחר כך בארץ ישראל.⁶³ הנוסח הכי קדום של קדושה שהגיע אלינו הוא הנוסח הנמצא בידי גאוני בבל. בסדר רב עמרם גאון מובאת התשובה הבאה של רב נטרונאי:

כך מנהג של שתי ישיבות, לומר בקדושת 'כתר' 'אז בקול רעש גדול', 'וממקומך מלכנו' וכו'. ובמוסף של שבת ושל יום טוב ושל יום הכפורים ובנעילה אנן אומרין 'פעמים' 'ולהיות לכם לאלהים'. אבל בראשי חודשים ובחולו של מועד אין אנו אומרין.

ואלו שיש ביניכם שנראין כמדקדקין וגורעין ומוסיפין, לא יפה הם עושים, שמשנין ממנהג שתי ישיבות.⁶⁴

יש לשים לב שמדברי רב נטרונאי משתמע שבכל התפילות הקדושה התחילה במילים "כתר יתנו לך".⁶⁵ השוני היחיד הוא בתפילות שבת, יום טוב ויום הכיפורים שאז הוסיפו

שמלאכי השרת מקדשים להקדוש ברוך הוא לא אמרו אותם אלא בצבור על פי הכלל 'כל שבקדושה לא יהא פחות מעשרה' (ברכות כא ע"ב) ונזקקו לתקן נוסח חדש ליחיד של קדושת השם כדי שלא יטעו בני אדם לומר 'קדושה' ביחיד, וזה הוא שרשו של הנוסח: 'קדוש אתה'. הנוסח העתיק 'אתה קדוש... ולך יאמרו קדושים' עם ההוספה שלה: 'קדוש קדוש... ברוך כבוד ה' ממקומו', נשמר בקדושת השם לשליח צבור אבל יחיד אמר: 'קדוש אתה ונורא שמך ואין אלוה מבלעדך'. ובנוסח זה ליחיד חיקו הסגנון 'המשולש' שבנוסח העתיק אלא שלא נזכר בו קדוש אלא פעם אחת. וכן נאמר בו 'קדוש אתה' במקום 'אתה קדוש', ולכל אלו השינויים טעם אחד והוא שדרכן בני אדם להחליף מאמר במאמר השווה לו בלשון ובסגנון וחששו שמה יאמר היחיד קדושה" (גינצבורג, ירושלמי, ח"ד, עמ' 205).

לפי הרעיון מהימנא אמירת קדושה היא מצווה מהתורה שנלמדה מהפסוק "ונקדשתי בתוך בני ישראל". ראו: זוהר, ח"ג, אמור, רעיא מהימנא, צג ע"א. דעה זו מובאת בבאר היטב, סי' קכה, סע' ג. לעומת דעה זו מובא בשם רש"י: "לא מצינו בכל התלמוד חיוב בקדושה, אלא חביבה הוא לנו ואינה בפחות מעשרה" (ספר האורה, עמ' 220, סי' קכט).

63. ראו: גינצבורג, גאוניקה, ב, עמ' 48-49; הנ"ל, גנזי שכטר, ב, עמ' 523-525; קארל, תולדות התפילה, עמ' 72-73; פליישר, קדושות העמידה והיוצר, עמ' 256, הערה 6.

64. סדר רב עמרם גאון, עמ' לב. השוו גם: תשובות רב נטרונאי גאון, עמ' 138; אוצר הגאונים למגילה, עמ' 39, סי' קמב.

65. ראייה לקביעה זו הם דברי רבנו חננאל. בחגיגה יג ע"ב מובא: "סנדלפון שמו... וקושר כתרים לקונו". על קטע זה מעיר רבנו חננאל: "וחלילה שיש שם פדחת כל עיקר וראש וגוף כדרך הברואים אלא לקבל מלכותו כדרך שמוכירין בכל יום ישראל בתפלתם כתר יתנו לך המוני כו'". מכאן שבקירואן בראשית המאה ה"א נוסח קדושה בכל יום התחיל במילים "כתר יתנו לך". ויש לזכור שמוצאו של רבנו חננאל היה איטליה, וייתכן שיש ראייה כאן שגם באיטליה באותה תקופה כך היה המנהג.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

משפט מעבר לפסוק "שמע ישראל" ומשפט מעבר ל"אני ה' אלהיכם",⁶⁶ וכך משתמע מסדר רב עמרם גאון.⁶⁷ נוסח הקדושה דומה בסדור רב סעדיה גאון בהבדל אחד בולט. במקום הפתיחה "כתר" באה הפתיחה "נקדישך ונעריצך ונשלש לך קדושה משולשת". ייתכן שפתיחה זו מצביעה על השפעה ארץ ישראלית, שהרי במסכת סופרים מובא: "קדוש של עמידה, כיון שצריך לומר 'נעריצך ונקדישך', אינו מן הדין לומר פחות מעשרה".⁶⁸ אבל גם אצל רב סעדיה נוסח הקדושה הוא אחד לכל התפילות.⁶⁹ בתקופה הבתר-גאווית חלה התפתחות מכמה בחינות לנוסח הקדושה. נוכל לקבל מושג כלשהו על התפתחות זו אם נשווה את נוסחי הקדושה הידועים לנו מתקופת הגאונים לזה של הרמב"ם. להלן השוואה בין הנוסחים:

רב נטרונאי ⁷⁰	רב עמרם ⁷¹	רב סעדיה ⁷²	הרמב"ם ⁷³
לכל התפילות	לכל התפילות	לכל התפילות	לכל התפילות
כתר יתנו לך	כתר יתנו לך	נקדישך ונעריצך	נקדישך ונמליכך
אז בקול רעש גדול	אז בקול רעש גדול	אז בקול רעש גדול	כבודו וגדלו מלא עולם
ממקומך מלכנו תופיע	ממקומך מלכנו תופיע	ממקומך מלכנו תופיע	תתגדל ותתקדש בתוך ירושלים
		לדור ודור נגיד גדלך	לדור ודור נגיד גדלך

אין ברצוננו להיכנס לדיון בפרטי הדברים; אנו רוצים להתרשם מכיוון ההתפתחות. הפתיחה אצל הרמב"ם דומה לזו של רב סעדיה, אבל אינה זהה; "נקדישך ונמליכך" במקום "נקדישך ונעריצך". גם משפטי הקשר בין "קדוש קדוש" ל"ברוך כבוד ה' ממקומו" ובין "ברוך כבוד ה' ממקומו" ל"ימלוך ה' לעולם" שונים. ראוי לציין שאף על

- על מקורו של נוסח "כתר" בקדושה ראו: אלבוגן, התפילה, עמ' 283; עמ' 457, הערה 8. על המושג כתר אצל ה' ראו: בר-אילן, הכתרת ה'. לפירוש קבלי קדום לקדושת כתר ראו: נפש החכמה, סוף העמוד החמישי שלפני סוף הספר (לספר אין מספור).
66. על הוספות אלו ראו: תשובות רב שר שלום גאון, עמ' סז, סי' כה, והערה 3 והמקורות שצוינו שם; תשובות רב נטרונאי גאון, עמ' 139, הערה 4. השווה גם: אלבוגן, התפילה, עמ' 49; קארל, תולדות התפילה, עמ' 69-72.
67. ראו: סדר רב עמרם גאון, עמ' לב, עב, עח.
68. מסכת סופרים, פרק טז, הלכה ט.
69. נוסח הקדושה בסידור רבנו שלמה ברבי נתן מסיג'ילמסה, עמ' יח, הוא זה של רב סעדיה. גם שם משתמע שקדושה זו נאמרה בכל התפילות.
70. תשובות רב נטרונאי גאון, עמ' 138.
71. סדר רב עמרם גאון, עמ' לב.
72. סדור רב סעדיה גאון, עמ' לח.
73. סדר התפילה של הרמב"ם, עמ' 202.

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

פי שאין אנו יודעים את מקורה של קדושה זו, וייתכן שיש כאן השפעה ארץ ישראלית, הרמב"ם אינו נמשך אחרי נוסח הקדושה שהיה מקובל בישיבות בבל. אבל בזה הרמב"ם דומה לנהוג בתקופה הקודמת, אותה נוסח קדושה נאמרה בכל התפילות.⁷⁴ ויש להוסיף שגם במנהגי תימן, רומא וצרפת המקוריים נהגו לומר אותו נוסח קדושה לכל התפילות.⁷⁵ אבל מה שברור מדיוננו הוא שהפתיחה של קדושה המתחילה "כתר" לא הייתה מיועדת לתפילה מסוימת.

מצב זה השתנה בדורות הבאים ואנו מוצאים שהנוסחים השונים חולקו בין התפילות של ימי חול וקודש וגם בזה היו מנהגי מקום שונים: בספרד אמרו בשחרית חול, שבת וחג "נקדישך ונעריצך" ובמוסף "כתר יתנו לך";⁷⁶ בצרפת החליפו "נקדישך ונעריצך" של שחרית יום חול ב"נקדש את שמך" והפתיחה "נקדישך ונעריצך" נשארה רק לשחרית שבת;⁷⁷ ואילו בפרובנס היו מקומות שהחליפו גם את "נקדישך ונעריצך" של שחרית שבת ב"נקדש את שמך";⁷⁸ בצרפת ובפרובנס הנוסח של מוסף נשאר "כתר";⁷⁹ באשכנז "נקדש" היה מיועד לשחרית חול ושבת, כפי שמצאנו בפרובנס, אבל במקום "כתר" למוסף השתמשו כפתיחה ב"נעריצך ונקדישך".⁸⁰ אם נדגים את חילוקי המנהג בטבלה כך ייראו השינויים:

74. גם בספר העתים, עמ' 280, משתמע שאותו נוסח קדושה, מלבד תוספת בתפילת מוסף, נאמר בכל התפילות.

75. ראו: תכלאל עץ חיים, עמ' מג ע"ב, קלו ע"ב, קמא ע"א, ושם בפירוש עץ חיים ד"ה כתר; גולדשמידט, מנהג בני רומא, עמ' 158, הערה 42. אלא שהיה הבדל בנוסח הפתיחה. בתימן אמרו "נקדישך ונעריצך", ואילו ברומא ובצרפת אמרו "כתר יתנו לך".

76. ראו: אבודרהם, עמ' רנב, קמא, קעד; צדה לדרך, עמ' 174. זה היה המנהג גם במנהג רומניא. ראו: גולדשמידט, מחזור רומניא, עמ' 129, 135, וכן היה המנהג בסיציליה. ראו: סרמוניטה, יהודי סיציליה, עמ' 165, 177-178.

77. ראו: מחזור ויטרי, עמ' 66, 155; ומהד' גולדשמידט, עמ' קיב, רפ; ספר המחכים, עמ' 10.

78. ראו: ספר המנהגות לר' משה ב"ר שמואל, להלן, עמ' 353 (גרסטר, מנהג מרשלייאה, עמ' 99). השו"ת "ומה שאנו אומרים בכל התפלות 'נקדש' או 'נקדישך ונעריצך' " (ארחות חיים, קמד ע"ב).

79. ראו: מחזור ויטרי, עמ' 175; ומהד' גולדשמידט, עמ' רצ; ספר המחכים, עמ' 24; ספר המנהגות לר' משה ב"ר שמואל, להלן, עמ' 363 (גרסטר, מנהג מרשלייאה, עמ' 107); ארחות חיים, קמד ע"ב. יש לציין שבמחזור ויטרי, שם, נוסח "כתר" שונה והוא "כתר לאדון נכחיר וברכה לברוך נברך ומלוכה למלך נמליך ושם המיוחד נייחד יחד עם קבוצי מעלה קדושה לקדוש נשלש ככת' וקרא זה אל זה ואמר".

80. ראו: סידור רבנו שלמה מגרמיזא, עמ' קז, קסז, קעז; השו"ת פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' שכד, תקלד. אצל הרוקח "נעריצך ונקדישך" הוא הנוסח גם לשבת שחרית. ראו גם: ראבי"ה, ח"א, עמ' 41; תוספות ברכות כא ע"ב ד"ה אין. בסידור חסידי אשכנז, עמ' קעז, אנו מוצאים את ההערה הבאה: "נעריצך ונקדישך". שמעתי שר' מאיר שלית ציבור היה אומר 'נקדישך

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

ספרד	צרפת	פרובנס	אשכנז
שחרית יום חול			
נקדיש ונעריץ	נקדש את שמך	נקדש את שמך	נקדש את שמך
שחרית שבת			
נקדיש ונעריץ	נקדיש ונעריץ	נקדש את שמך	נקדש את שמך
מוסף שבת			
כתר יתנו לך	כתר יתנו לך	כתר יתנו לך	נעריץ ונקדישך

אפשר לסכם ולומר שתחילה היו נוסחים שונים לקדושה אבל הנוסח היה אותו נוסח לכל התפילות.⁸¹ עם הזמן כשהקדילות נעשו מודעות לנוסחים השונים אימצו נוסח אחר לתפילות שונות, כפי שהדבר משתקף מעיון בטבלה.⁸² נדמה שמצב זה של מנהגים שונים משתקף בדברי ר' יהודה ב"ר יקר:

קדושה של שבת ובכללה קדושה של חול. מקומות משונים בענין תחילת הקדושה. יש אומרים נקדישך ונעריץך ע"ש 'והקדישו את שמי ואת קדוש ישראל יעריצו' (ישעיהו כ"ט, כג)... וי"א נקדש את שמך בעולם ע"ש 'והקדישו שמי'... יש אומרים כתר יתנו לך ה' אלהינו על שם 'וכתר טוב עולה על גביהן'.⁸³

אבל במשך הזמן נוסף גורם חדש שהשפיע על השאלה באיזה נוסח יש לפתוח את הקדושה של מוסף שבת. הכוונה לספרות הקבלה שבה יש התייחסות מפורשת לשאלה מה היא הפתיחה לקדושה של תפילת מוסף בשבת.⁸⁴ ב"רעיא מהימנא", מטעמים

- ונעריץך' על שם 'והקדישו את קדוש יעקב ואת אלקי ישראל יעריצו' (ישעיהו כ"ט, כג).
 באשכנז הפתיחה הייתה שונה מזו של יתר המנהגים; לא "נקדישך ונעריץך" אלא "נעריץך ונקדישך". על שינוי זה ראו: ביאור הרד"ל לפרקי דרבי אליעזר, פרק ד, אות נה.
 81. בקשר לצפון אפריקה ראו לעיל, הערות 65, 69; בקשר לספרד ראו לעיל, הערה 74; בקשר לצרפת, רומא ותימן ראו לעיל, הערה 75.
 82. על תופעת הפרשה והרצון לצאת ידי כל הדעות בענייני מנהג ותפילה ראו: שפרבר, מנהגי ישראל ב, פרק ב.
 83. פירוש התפלות והברכות, עמ' מ. ראו גם: אלבוגן, התפילה, עמ' 50. ראו: "רבי שמעון אומר שלשה כתרים הם: כתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות, וכתר שם טוב עולה על גביהן" (אבות פ"ד מ"ג).
 84. ראו: זוהר, ח"ג, פנחס, רעיא מהימנא, רמב ע"ב: "ובשבת תקינו למימר במוסף 'כתר יתנו לך יי' אלהינו'; שם, רעיא מהימנא, רמז ע"ב. השוו גם שם, ח"ב, תרומה, רעיא מהימנא, קנח ע"א; תיקוני זוהר, לד ע"ב; שם, נט ע"א. השוו גם: שערי אורה, השער השני, הספירה התשיעית, עמ' 144; שער הכוונות, דרושי קידוש ליל שבת, דרוש א, ענין תפילת מוסף של שבת, עד ע"א; שער מאמרי רשב"י, פרשת פינחס, נ ע"א. כותב ר' חיים ויטל: "במוסף לא יאמר 'נעריץך ונקדישך' כמנהג בני אשכנז כי אם 'כתר יתנו' כו' כמנהג בני ספרד" (שער הכוונות, דרושי עלינו לשבח ונוסח התפילה, דרוש א, עמ' שלב).

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

שבתורת הסוד, נקבע שיש לומר בתפילת מוסף של שבת קדושה "כתר". למעשה עמדה זו באה לחזק המנהג שכבר היה קיים בצרפת, בפרובנס ובספרד.⁸⁵ עם זאת אנו מוצאים בספרות הקבלה חידוש שלא היה נהוג גם במקומות שנהגו לומר "כתר" במוסף של שבת. בתקופת הגאונים אמירת "כתר" הייתה מיועדת רק לקדושה של מוסף של שבת ושל יום טוב, שבה נוספו ההתחלה והסוף של פרשת קריאת שמע, זאת אומרת לקדושה שנקראת "קדושה רבה", ולא למוסף ראש חודש. כך עולה מתשובתו של רב נטרונאי גאון שהובאה בסדר רב עמרם גאון: "ובמוסף של שבת ושל יום טוב ושל יום הכפורים ובנעילה אנו אומרים 'פעמים' ו'להיות' לכם לאלהים". אבל בראשי חדשים ובחולו של מועד אין אנו אומרים.⁸⁶ במחזור ויטרי מובא על אודות התפילה בהושענא רבה: "ומתפללין כמו בחולו של מועד אלא שאומרי' למוסף קדושה רבה".⁸⁷ זאת אומרת, שביתר ימי חול המועד לא אמרו קדושה רבה, אף על פי שהתפללו מוסף. בתיאור של מוסף של ראש חודש מצוין רק שאומרים קדושה, בלי לציין שמדובר בקדושה רבה.⁸⁸ ראייה נוספת שהמנהג בצרפת ובפרובנס היה לומר את הקדושה הרגילה בחול המועד ובראש חודש עולה גם מדברי ר' אברהם ב"ר נתן וממחברים נוספים.⁸⁹ באשר לספרד יש לנו את דבריו המפורשים של ר' דוד אבודרהם: "ואינו אומר 'כתר' אלא 'נקדישך', וכן בחולו של מועד. שאין אומרים כתר אלא במוסף של שבת ויום טוב בלבד".⁹⁰ הוא גם מסביר הסיבה: "והטעם כדי לעשות כתר ומעלה יתירה לשבתות וימים

85. אפשר להסיק שזה היה המנהג בצרפת, בפרובנס ובספרד עוד טרם הופעתו בספרות הקבלה, שהרי ספר המנהגות לר' משה ב"ר שמואל, שנתחבר בראשית המאה הי"ג בפרובנס, כבר מייחד קדושת כתר רק לתפילת מוסף של שבת. ספר זה קשור למנהג ספרד, וניכרת בו גם השפעה מצרפת, ראו להלן, עמ' 342.

86. את רוב התשובה הבאנו לעיל, על יד הערה 64.

87. מחזור ויטרי, עמ' 444.

88. שם, עמ' 197.

89. ראו: ספר המנהיג, עמ' קעא. כך עולה גם מספר המנהגות של ר' משה ב"ר שמואל. להלן בעמ' 363 הוא כותב שבמוסף שבת אומרים קדושה רבה שמתחילה "כתר יתנו לך". בפרק העוסק בתפילת יום טוב, להלן, עמ' 373 הוא מעיר בקשר לתפילת מוסף: "ואומר קדושה רבה כשבת". ואילו בפרק העוסק בתפילת ראש חודש אינו מצוין דבר בקשר לסוג הקדושה, משתמע שזה היה נוסח הקדושה המקובל ביום חול "נקדיש". ראו להלן, עמ' 366, 368. אותה תופעה יש בספר ארחות חיים. בדף קמד ע"א מצוין בקשר לתפילת מוסף בשבת "ויאמר קדושה רבה", ואילו בדף קנב ע"ב - קנב ע"א לא מצוין שיש לומר קדושה רבה, וכך אפשר להסיק גם לגבי מנהג רומניא. במחזור רומניא, במוסף שבת ושבת ראש חודש, מצוין שאומרים קדושה "כתר" (גולדשמידט, מחזור רומניא, עמ' 135, 138) ואילו במוסף ראש חודש לא מצוין איזה סוג קדושה אומרים, משתמע שאמרו הקדושה הרגילה "נקדישך ונעריצך". ראו שם, עמ' 129, 137.

90. אבודרהם, סדר תפילת ראש חדש, עמ' קצו. ראוי להוסיף שבספר צדה לדרך, עמ' 204, לא מצוין שהקדושה היא קדושה רבה כפי שציין לגבי שבת, שם בעמ' 174.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

טובים על ראש חודש וחולו של מועד". כנראה הטעם להבחנה זו הוא העובדה שבראש חודש ובחול המועד אין איסור מלאכה. ברם, ב"רעיא מהימנא" משתמע שיש לומר "כתר" גם בראש חודש. אחרי האזכור שבשבת אומרים בתפילת מוסף "כתר יתנו לך" יש דיון על טענת הירח "אי אפשר לשני מלכים להשתמש בכתר אחד".⁹¹ אף על פי שאין הדבר מפורש, עולה הרושם שבעקבות טענת הירח ראוי לומר בראש חודש קדושה הפותחת ב"כתר יתנו לך"; זאת אומרת, "אי אפשר לשני מלכים להשתמש בכתר אחד", אבל לך ה' נאה נתינת הכתר.⁹² הדבר אמנם אינו מפורש ב"רעיא מהימנא", אך הוא מפורש בתיקוני זוהר: "דאמרי סיהרא עלה, אי אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד, ובגיניה אמרין בשבת ויומין טבין וברישי ירחין 'כתר יתנו לך ה' אלקינו מלאכים המוני מעלה'".⁹³

ה. השפעת הקבלה על פתיחת הקדושה בתפילת מוסף של ראש חודש

דעה זו של הקבלה עשתה את שלה והשפיעה על הפתיחה של קדושת מוסף של ראש חודש, שהרי אנו מוצאים כמאתיים שנה מאוחר יותר שר' יוסף קארו כותב:

כתב רבינו בסי' רפ"א בשם רב נטרונאי: מנהג בשתי ישיבות לומר בקדושה 'כתר יתנו לך' 'ממקומך מלכנו' ו'אז בקול רעש גדול'. ובמוסף של שבת ויום טוב ויום הכיפורים ובנעילה אנו אומרים 'פעמים' ו'להיות לכם לאלהים'. אבל בראש חודש ובחולו של מועד אין אומרים אותו ע"כ. ונראה שעל זה סמכו בספרד להתחיל במוסף ראש חודש 'כתר' ותיכף שאומר 'מלוא כל הארץ כבודו' אומרים 'לעומתם משבחים' כמו בקדושת שחרית.⁹⁴

מכאן אנו למדים שחל שינוי במנהג ספרד. במקום שקדושה במוסף ראש חודש התחילה "נקדישך ונעריצך", כפי שהיה מקובל בתקופה הקדומה,⁹⁵ בזמנו של ר' יוסף קארו

91. מוטיב זה נמצא בחולין ס"ב.

92. "בתפילת מוסף [של שבת] 'כתר יתנו לך'. 'ובראשי חדשיכם', וכי כמה רישין אית לה לסיהרא [= כמה ראשים יש לה ללבנה] אלא אינון תרין נקודין כגוונא דא [= אלא שהם ב' נקודות כעין זה, סגל] נקודה תתאה סיהרא [= שנקודה התחתונה היא לבנה] תרין רישין דילה תרין נקודין דאינון עלה סגול [= ב' ראשים שלה הם ב' נקודות שעליה סגל]. בקדמיתא הוה כתר עלי תרי מלכין כגוונא דא והוה סגולתא ולבתר דאמרת אי אפשר לשני מלכים להשתמש בכתר אחד [ראו חולין ס"ב] א"ל הקדוש ברוך הוא לכי ומעטי את עצמך ונחיתת לרגלוי דתרין מלכים כגוונא דא והיינו סגול מה דהוה סגולתא אתהדרת סגול" (זוהר, רעיא מהימנא ח"ג, פרשת פנחס, רמז ע"ב).

93. תיקוני זוהר, נט ע"א.

94. בית יוסף, סי' תכג, ד"ה ועומדים.

95. ראו לעיל, על יד הערה 90.